

Uniwersytet Łódzki

MARIA MUCHA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5867-6404>

maria.mucha@edu.uni.lodz.pl

*Pertraktacje polsko-rosyjskie w Niemieży w 1656 roku
w świetle korespondencji komisarzy Rzeczypospolitej*

Polish-Russian Negotiations in Nemežis in 1656 in the Light of the Correspondence
of the Commissioners of the Polish-Lithuanian Commonwealth

ABSTRAKT

W artykule poruszono problematykę pertraktacji polsko-rosyjskich prowadzonych w Niemieży pod Wilnem od połowy sierpnia do początku listopada 1656 roku. Tekst powstał po szczegółowej analizie korespondencji posłów koronno-litewskich do króla Jana Kazimierza Wazy i najważniejszych dygnitarzy Rzeczypospolitej. Pozwoliło to na odtworzenie możliwie najszerszego obrazu negocjacji prowadzonych pod Wilnem oraz postawy elity Rzeczypospolitej wobec porozumienia z Państwem Moskiewskim.

Słowa kluczowe: rozejm w Niemieży; negocjacje polsko-rosyjskie w 1656 roku; wojna polsko-rosyjska 1654–1667; Jan Kazimierz Waza; stosunki polsko-rosyjskie w XVII wieku

W 1654 roku Rosja, powołując się na nieprzestrzeganie przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów postanowień znad Polanówki, wznowiła działania zbrojne przeciwko państwu polskiemu. Walki prowadzone w latach 1654–1656 przechyliły szalę zwycięstwa na stronę moskiewską. Bezsprzecznie największym sukcesem armii cara Aleksego I Romanowa było zdobycie Wilna w sierpniu 1655 roku¹.

¹ Szerzej o wznowieniu działań wojennych przez Rosję i przebiegu wojny zob. L. Kubala, *Wojna moskiewska 1654–1655*, Warszawa 1910; idem, *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*, Lwów 1913; K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Za-

Choć wynik działań zbrojnych był korzystny dla Kremla, oba państwa – zarówno Polska, jak i Rosja – znalazły się w latach 1655–1656 w bezpośrednim zagrożeniu ekspansją terytorialną ze strony Szwecji. Ambicje króla Karola X Gustawa Wittelsbacha sięgały terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, co znacznie osłabiłoby wpływy Państwa Moskiewskiego nad Morzem Bałtyckim. Z perspektywy rosyjskiej walka o *dominium Maris Baltici* i hegemonię w Europie Środkowo-Wschodniej, natomiast z perspektywy Rzeczypospolitej konieczność obrony swojej niepodległości stały się asumptem do podjęcia decyzji przez obie dotychczas zwaśnione strony o zawieszeniu prowadzonych działań zbrojnych i podjęciu rozmów pokojowych².

Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia procesu negocjacji polsko-rosyjskich prowadzonych późnym latem i jesienią 1656 roku w Niemieży pod Wilnem. Analizie poddano żądania wysuwane przez wysłanników obu zwaśnionych stron oraz trudności, jakie pojawiły się w trakcie prowadzonych rozmów. Nie omówiono kwestii kozackiej, o której również dyskutowano podczas rozmów w Niemie-

brze 2004; S. Sołowjow, *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648–1657*, Oświęcim 2012; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 r. i jego geneza*, Warszawa 1959, s. 17–33; idem, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, nr 3, s. 76–109; P. Kroll, *Obrona Smoleńska w 1654 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002; J. Wimmer, *Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973; M. Nagielski, *Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.*, „Sensus Historiae” 2013, t. 11, nr 2, s. 87–115; A. Rachuba, *Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661*, „Lithuania” 1994, t. 3, nr 12; P. Kornacki, *Militarne aspekty „potopu” moskiewskiego na Litwie*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, nr 3, s. 255–260; W. Gazin, *Czynnik litewski w konfrontacji wojskowo-politycznej między Polską a Państwem Moskiewskim w latach 1654–1667*, „Ukraina Lithuanica. Studia nad Dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego” 2013, t. 2, s. 162–177. Argumenty strony rosyjskiej usprawiedliwiające atak wojsk moskiewskich na Rzeczpospolitą w 1656 roku, szczególnie związane z kwestią religijną, omawia A. Rachuba (*Rokowania w Niemieży w 1656 roku w aspekcie teorii wojny sprawiedliwej*, [w:] *Ot drevnej Rusi k Rossii novogo vremeni. Sbornik statei k 70-letiu A.L. Khoroshkevich*, Moskwa 2003, s. 502–508).

² Zob. więcej o genezie inwazji szwedzkiej na Rzeczpospolitą i przyczynach podjęcia współpracy polsko-rosyjskiej przeciwko zagrożeniu z Północy: L. Kubala, *Wojna szwedzka...*; T. Nowak, *Geneza agresji szwedzkiej*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy*, red. K. Lepszy, Warszawa 1957; D. Makiła, *Wojna północna (1655–1660) jako casus wczesnonowożytnej geopolityki*, „Studia Maritima” 2016, t. 29, s. 83–113; M. Gawlik, *Projekt unii polsko-rosyjskiej w drugiej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1909, t. 23, s. 3–50; M. Nagielski, *Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze Szwecją w latach 1656–1661*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2014, nr 1, s. 98–117; K. Piwarski, *Oslabienie znaczenia międzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 1957, t. 23, passim; Z. Wójcik, *Zmiana układu sił politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 1, s. 25–57; H. Wisner, *Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, t. 26, s. 83–103; A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, [w:] *Rastai*, red. R. Jurgaitis, A. Ragauskas, t. 3, Wilno 2018, s. 9–177.

ży. Szerzej ten temat oraz stosunki polsko-kozackie i rosyjsko-kozackie przeanalizowali B.M. Gorobiec i A.B. Pernal³.

W skład komisji koronno-litewskiej wyznaczonej do pertraktacji z Moskwą weszli: wojewoda płocki Jan Kazimierz Krasieński, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Krzysztof Zawisza, biskup nominat wileński Jan Karol Zawisza, referendarz Wielkiego Księstwa Litewskiego Cyprian Paweł Brzostowski oraz starosta grabowiecki i korytnicki Stanisław Sarbiewski⁴. W rozmowach z Rosją miał uczestniczyć także hetman wielki litewski Paweł Jan Sapieha. Ostatecznie nigdy jednak nie dotarł na pertraktacje do Wilna, a jego rezygnacja była spowodowana najpewniej problemami ze zdrowiem⁵. Stronę rosyjską reprezentowali: wojewoda astrachański Nikita Iwanowicz Odojewski, gubernator riazański Iwan Iwanowicz Łobanow-Rostowski, bojar Gierasim Semenowicz Dochturow, bojar Jefimow Jiriewow, a także gubernator pskowski Fedir Nikitowicz Odojewski, z powodu rychłej śmierci zastąpiony później przez Wasyla Aleksandrowicza Chogłokowa⁶.

Funkcję mediatorów pełnili przedstawiciele monarchii Habsburgów austriackich – posłowie Allegretto di Allegretti i Teodor Lorbach⁷. Zaangażowanie Wied-

³ B.M. Gorobiec, *Kozacka Białoruś. Ukraińskie zmagania pułkownika Iwana Nieczajana na południowo-wschodniej Białorusi (1655–1669)*, Kijów 1998, s. 32–45; A.B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010, s. 165–190.

⁴ Y. Fedoruk, *Traktat wileński z 1656 roku. Kryzys wschodnioeuropejski a Ukraina w połowie XVII wieku*, Kijów 2011, s. 329; Z. Kopański, *Rokowania w Niemieży i traktat wileński 1656 r. Próba sojuszu polsko-rosyjskiego przeciw Szwecji*, „Ślupskie Studia Humanistyczne” 1986, nr 6a, s. 70; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakocznego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917, s. 32; M. Gawlik, *op. cit.*, s. 11; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII w. (1648–1699)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982, s. 206; L.A. Wierzbicki, *Zawisza Krzysztof*, [w:] *Marszałkowie sejmów Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Słownik biograficzny polskiego parlamentaryzmu*, t. 1, Warszawa 2021, s. 475–477; K. Chłapowski, *Sarbiewski Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa 1994; K. Piwarski, *Brzostowski Cyprian Paweł*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Warszawa 1937, s. 48–49; A. Przyboś, *Krasieński Jan Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Warszawa 1970; A. Rachuba, *Sapieha Paweł Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, 1994, s. 138–148. A. Kotliarchuk (*In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis in the Mid-17th century*, Södertörn 2006, s. 207) błędnie podaje, że Krzysztof Zawisza był przewodniczącym komisji koronno-litewskiej. Ponadto nie wymienia w składzie komisji Stanisława Sarbiewskiego.

⁵ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 329; H. Lulewicz, A. Rachuba (oprac.), *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1994, s. 43; A. Rachuba, *Sapieha Paweł Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, s. 138–148.

⁶ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 327–328; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 74; M. Gawlik, *op. cit.*, s. 11.

⁷ Obecność mediatorów cesarskich potwierdza rysunek wykonany przez wysłanników koronno-litewskich w korespondencji z 21 sierpnia 1656 roku do kanclerza wielkiego koronnego Stefana Korycińskiego. Posłowie przedstawili rozmieszczenie poszczególnych namiotów wokół Niemieży, w tym namiotu należącego do mediatorów cesarskich. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Koronne Warszawskie [dalej: AKW], Dz. Rosyjski, Inwen-

nia w konflikt polsko-rosyjski wynikało przede wszystkim z chęci wzmocnienia swojej pozycji w Europie Środkowo-Wschodniej. Zakończenie sporu na linii Warszawa–Kreml miało doprowadzić do skutecznego pokonania wojsk szwedzkich w Koronie i na Litwie, a co za tym idzie uniemożliwić pełne zaangażowanie się Szwecji wraz z Francją przeciwko Rzeszy. Nie bez znaczenia był również fakt rosnącego zagrożenia ze strony Imperium Osmańskiego i potrzeba zbudowania silnej koalicji antytureckiej, w skład której miały wejść zarówno Rzeczpospolita, jak i Państwo Moskiewskie⁸.

W dniu 7 lipca 1656 roku kancelaria królewska w Warszawie wydała instrukcję dla posłów udających się na rozmowy pokojowe do Wilna⁹. Treść dokumentu została szczegółowo omówiona w artykule *Instrukcja królewska z 7 lipca 1656 r. dla posłów na rokowania w Wilnie na tle sytuacji geopolitycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w połowie lat pięćdziesiątych wieku XVII*¹⁰. Niżej przedstawiono tylko najważniejsze jej punkty.

Rzeczpospolita Obojga Narodów domagała się od Państwa Moskiewskiego zwrotu wszystkich ziem zagarniętych od momentu wznowienia działań wojennych przez Rosję, tj. od wiosny 1654 roku. W instrukcji, z wyraźną niechęcią, wyrażono zgodę na jakiegokolwiek ustępstwa terytorialne. Posłowie w pierwszej kolejności mieli rozmawiać o rezygnacji z powiatu starodubowskiego. Dopiero w przypadku nalegań strony przeciwnej mogli zgodzić się na rezygnację z ziemi

tarz Nowickiego nr 12, sygn. 55c/14, Komisarze do Stefana Korycińskiego, Niemieża 21.08.1656, s. 6. Komisarze koronno-litewscy w korespondencji do dygnitarzy posługują się najczęściej zwrotami: „panowie mediatorzy” lub „posłowie cesarscy”. Pierwszy raz nazwisko jednego z wysłanników Wiednia pojawia się w liście do hetmana wielkiego litewskiego Pawła Sapiehy z 25 sierpnia 1656 roku i jest nim niejaki Allegretti (pisownia za źródłem). Zob. AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do Pawła Sapiehy, Niemieża 25.08.1656, s. 2.

⁸ Więcej na temat aktywności dyplomacji austriackiej w czasie trwania konfliktu polsko-rosyjskiego: [S. Koryciński], *Zdanie jmci pana kanclerza wielkiego koronnego około Rzeczypospolitej in Octobre 1656*, [w:] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, t. 1: 1648–1660, oprac. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 1989, s. 162–163; K. Piwarski, *Rywalizacja francusko-austriacka o wpływy w Rzeczypospolitej w latach 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej...*, s. 379–421; Z. Wójcik, *Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1983, t. 38, nr 4, s. 489–504; E. Opitz, *Austria i Brandenburgia w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660. Przygotowanie oraz przebieg kampanii w Danii i na Pomorzu*, Oświęcim 2018, s. 13–30.

⁹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 9, sygn. 55c/13, Kopia instrukcji króla Jana Kazimierza danej komisarzom na rozmowy z Moskwą, Warszawa 7.07.1656, s. [2]–8; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 329.

¹⁰ M. Mucha, *Instrukcja królewska z 7 lipca 1656 r. dla posłów na rokowania w Wilnie na tle sytuacji geopolitycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w połowie lat pięćdziesiątych wieku XVII*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2024, nr 115. Szeroko instrukcję omawia również Z. Kopański (*op. cit.*, s. 70–73).

smoleńskiej do rzeki Iwaty¹¹. Dokument poruszył także kwestię współpracy militarnej Polski i Rosji przeciwko Szwecji, której ambicje terytorialne stanowiły zagrożenie dla obu państw. Na koniec sformułowano stanowisko Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny i Tatarszczyzny oraz przynależności ziem ukraińskich do państwa polskiego¹².

Instrukcja królewska zawierała punkty, których realizacja była dla Warszawy *conditio sine qua non* do zawarcia pokoju z Rosją. Z tej przyczyny niezwykle interesujący wydaje się fakt, że w dokumencie nie znalazły się jakiegokolwiek wskazówki dotyczące ewentualnej elekcji i koronacji cara Aleksego Michajłowicza na króla Polski. W dalszej części artykułu sprawa ta jest gruntownie omówiona, w tym miejscu warto więc tylko zaznaczyć, że brak wytycznych dla posłów w kwestii elekcji budzi uzasadnione zdziwienie, szczególnie w świetle informacji o rozmowach prowadzonych na ten temat między przedstawicielami obu dyplomacji latem 1656 roku¹³.

Oprócz instrukcji posłowie otrzymali także asekurację wydaną w Warszawie 8 lipca, zgodnie z którą zarówno król, jak i cała Rzeczpospolita nie zawarą pokoju z Karolem Gustawem bez wiedzy Rosji¹⁴.

Komisarze koronno-litewscy dotarli do Niemieży 14 sierpnia¹⁵. Mimo wcześniejszych ustaleń rozmowy nie rozpoczęły się w uzgodnionym terminie, tj. 15 sierpnia, lecz tydzień później ze względu na śmierć jednego z rosyjskich po-

¹¹ Z nazwą tej rzeki można spotkać się w licznych źródłach wymienionych w artykule, ale dokładna lokalizacja rzeki jest trudna do ustalenia. Z. Kopański (*op. cit.*, s. 71) posługuje się nazwą „Iwala”, natomiast L. Kubala (*Wojna brandenburska...*, s. 32, 59) mówi o „Iwace” jako o dawnej granicy księstwa siewierskiego. W treści instrukcji z 7 lipca 1656 roku uszczegółowiono, że chodzi o przywrócenie granic Rzeczypospolitej sprzed 1609 roku, tj. zanim odzyskano Smoleńsk. Zob. AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 9, sygn. 55c/13, Kopia instrukcji króla Jana Kazimierza danej komisarzom na rozmowy z Moskwą, Warszawa 7.07.1656, s. 2; M. Mucha, *op. cit.*

¹² AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 9, sygn. 55c/13, Kopia instrukcji króla Jana Kazimierza danej komisarzom na rozmowy z Moskwą, Warszawa 7.07.1656, s. [2]–8; R. Frost, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, Cambridge 1993, s. 73; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 71–72; M. Gawlik, *op. cit.*, s. 9–11; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 206. Najważniejsze punkty instrukcji wymienia również Stefan Koryciński (*op. cit.*, s. 158). Więcej o stosunkach polsko-kozackich od momentu wybuchu wojny polsko-rosyjskiej w 1654 roku do czasu podpisania rozejmu w Niemieży zob. A.B. Pernal, *op. cit.*, s. 131–189.

¹³ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 9, sygn. 55c/13, Kopia instrukcji króla Jana Kazimierza danej komisarzom na rozmowy z Moskwą, Warszawa 7.07.1656, s. [2]–8; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 323, 329–331, 348–349; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 28–29.

¹⁴ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 329. W czasie pobytu Piotra Galińskiego w Moskwie przedstawiciele cara – okolniczy Chitry i kanclerz Almazji Iwanowicz – odmówili podpisania podobnej asekuracji. Spotkało się to z niezadowoleniem strony polskiej i miało być jednym z tematów poruszonych przez komisarzy Rzeczypospolitej w trakcie rokowań w Wilnie. Zob. L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 30–32.

¹⁵ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 11, sygn. 55c/14, Komisarze do Stefana Korycińskiego, Petesza 14.08.1656, s. 2; nr 12, sygn. 55c/14, s. 5.

słów. Po początkowych zawirowaniach związanych z długim oczekiwaniem na przybycie nowo wyznaczonego moskiewskiego wysłannika, w dniu 21 sierpnia w Niemieży, milę od Wilna, rozpoczął się pierwszy zjazd obu zwaśnionych stron. Atmosfera spotkania od samego początku była napięta, o czym świadczy obecność na miejscu nie tylko wojsk królewskich, lecz także blisko 10 tys. żołnierzy rosyjskich i licznych straży rozmieszczonych wokół Wilna. Warto dodać, o czym komisarze informowali w liście do kanclerza wielkiego koronnego Stefana Korycińskiego, że strona rosyjska wyraźnie obawiała się o swoje bezpieczeństwo w trakcie negocjacji, co miało tłumaczyć rezygnację z rozmów w Wilnie i wybór miejscowości oddalanej od stolicy Wielkiego Księstwa¹⁶.

W korespondencji do kanclerza wielkiego koronnego wysłanej w przeddzień pierwszej sesji z wysłannikami Kremla komisarze byli pełni nadziei na szybkie porozumienie z Rosją i pomyślnie dla obu stron zakończenie rozmów. Posłowie podkreślali, że rozejm byłby korzystny dla Państwa Moskiewskiego, które obawiało się zwiększonej aktywności Szwecji w Inflantach i Kurlandii¹⁷. Wspólne niebezpieczeństwo miało być punktem łączącym dotychczas wrogie sobie państwa i doprowadzić do zgody między nimi. Wszak, jak wspomniano wcześniej, ambicje terytorialne Szwecji zagrażały nie tylko jedności Korony i Litwy, lecz także Rosji, która aspirowała do zajęcia pozycji hegemonu w Europie Środkowo-Wschodniej. Porozumienie między Rzeczpospolitą a Moskwą rozumiano jako zgodę na współpracę militarną przeciwko wojskom szwedzkim i ochronę obu tych państw przed zmianą układu sił, która oznaczałaby rewolucję w sferze polityczno-gospodarczej, a także religijnej, umacniając wpływy protestantów na wschód od Odry i na południe od Dźwiny. Zdaniem posłów Rosjanom zaniepokojonym możliwością zawarcia przez Koronę i Litwę pokoju ze Szwecją nie zależało na wstrzymywaniu rozmów pokojowych. Przeciwnie, będąc w trudnej sytuacji, Moskwa wydawała się skłonna do przyjęcia bardziej łagodnej postawy względem Rzeczypospolitej¹⁸.

Do rozmów pokojowych przystąpiono 22 sierpnia 1656 roku¹⁹. Pierwsza sesja rozpoczęła się od wymienienia krzywd, jakie zdaniem Korony i Litwy Moskwa wyrządziła Rzeczypospolitej od czasu podpisania pokoju nad Polanówką. Wywo-

¹⁶ *Ibidem*; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do P. Sapięhy, Niemieża 25.08.1656, s. 2–3; Komisarze do S. Korycińskiego, Niemieża 25.08.1656, s. 2–3. L. Kubala (*Wojna brandenburska...*, s. 34) wspomina o 7 tys. żołnierzy.

¹⁷ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 12, sygn. 55c/14, Komisarze do S. Korycińskiego, Niemieża 21.08.1656, s. 5.

¹⁸ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 11, sygn. 55c/14, Komisarze do S. Korycińskiego, Petesza 14.08.1656, s. 2; nr 12, sygn. 55c/14, Komisarze do S. Korycińskiego, Niemieża 21.08.1656, s. 5.

¹⁹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do P. Sapięhy, Niemieża 25.08.1656, s. 2–3; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 74; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 207. M. Gawlik (*op. cit.*, s. 86) błędnie podaje 12 sierpnia jako dzień rozpoczęcia negocjacji.

łało to żywą reakcję komisarzy rosyjskich, którzy niedotrzymanie postanowień zawartych w 1634 roku tłumaczyli koniecznością obrony dobrego imienia cara. Zdaniem Moskwy urzędnicy królewscy posługiwali się błędną tytulaturą rosyjskiego monarchy, a także dopuścili się obrazy Aleksego Michajłowicza, nazywając zmarłego króla Władysława IV Wazę „światłem *totius Christianitatis*”²⁰. Spór o tytulaturę carską trwał od wielu lat, a nieporozumienia z tym związane były dla Rosjan *spiritus movens* zarzucenia stronie koronno-litewskiej złej woli w utrzymaniu dobrych stosunków między obu krajami. Był to stały element w relacjach dyplomatycznych między Warszawą a Kreml, dlatego pojawienie się go w trakcie rozmów w Niemieży nie było zaskoczeniem.

Wysłannicy moskiewscy, po wysłuchaniu wymienionych przez posłów krzywd, stanowczo zaprzeczyli winie swojego kraju i nie zgodzili się na żądanie zadośćuczynienia Rzeczypospolitej. Ponadto Rosjanie nalegali, by to komisarze koronno-litewscy w pierwszej kolejności jasno zadeklarowali, na jakie ustępstwa jest w stanie zgodzić się król Jan Kazimierz na rzecz cara, a dopiero później chcieli przedstawić swoje propozycje²¹.

Zauważalna była niechęć uczestników obu stron pertraktacji do merytorycznej rozmowy, opartej nie tylko na przedstawieniu własnych racji, lecz także na gotowości do zgody na drobne ustępstwa. Rosja rozumiała, w jak niekorzystnej politycznie sytuacji znalazła się Rzeczpospolita oraz że elity koronno-litewskie będą dążyć do rychłego podpisania rozejmu. Niewątpliwie Kreml zdawał sobie sprawę również ze swojej pozycji negocjacyjnej, wszak – co należy z całą wagą podkreślić – w momencie przystąpienia do rozmów pokojowych w rękach rosyjskich znajdowała się większość terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego wraz z Wilnem. Podczas pierwszej sesji rozmów komisarz Nikita Odojewski przedstawił żądania strony rosyjskiej i liczył na ich rychłe spełnienie. Moskwa domagała się od Rzeczypospolitej ustąpienia z ziem litewskich opanowanych przez oddziały rosyjskie od początku konfliktu, tj. od 1654 roku, a także odszkodowania, które pokryłoby koszty wojenne, jakie poniosła armia Aleksego Michajłowicza. Posłowie odrzucili rosyjskie roszczenia, uznając, że rozstrzygnięcie konfliktu opierające się na zrzeczeniu się przez Rzeczpospolitą większości jej terytoriów jest niemożliwe do spełnienia²².

Bilans wojny przemawiał na korzyść Państwa Moskiewskiego, co dawało mu przekonanie o przewadze w trakcie prowadzonych rokowań. Rzeczpospolita, mimo że nie miała wystarczająco silnych argumentów, by przekonać Rosjan do ustąpienia w sprawie któregośkolwiek ze stawianych przez nich żądań, nie chciała

²⁰ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do P. Sapiehy, Niemieża 25.08.1656, s. 2–3; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 74.

²¹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do P. Sapiehy, Niemieża 25.08.1656, s. 2–3; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 330, 333; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 74.

²² Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 324, 331, 333–334.

przyjąć na siebie roli państwa przegranego. W praktyce oznaczałoby to wszak zgodę na rezygnację z większości, jeśli nie ze wszystkich terenów zajętych przez wojska Aleksego Michajłowicza od początku 1654 roku. Jeszcze podczas pierwszej sesji posłowie królewscy zwrócili komisarzom uwagę na znaczenie, jakie dla Rosji miałyby zawarcie sojuszu z Rzeczpospolitą. Niemniej podkreślili, że w przypadku braku możliwości dojścia do porozumienia z carem Rzeczpospolita jest gotowa zawrzeć rozejm ze Szwecją. Wydaje się jednak, że była to jedynie próba skłonienia Rosjan do złagodzenia swojego stanowiska w sprawie żądań terytorialnych wobec Korony i Litwy. W liście do Stefana Korycińskiego posłowie zwrócili się do kanclerza z prośbą o czasowe wstrzymanie się od rozmów z przedstawicielami króla Karola Gustawa. Z korespondencji wynika, że komisarze koronno-litewscy wiązali duże nadzieje z nowo rozpoczętą ofensywą wojsk rosyjskich w Inflantach i liczyli na ich rychłe zwycięstwo. W takiej sytuacji rozejm polsko-szwedzki byłby bezcelowy²³.

Kluczowa dla rozwoju dalszych rozmów pokojowych okazała się trzecia sesja negocjacji, rozpoczęta 26 sierpnia²⁴. Rosjanie, którzy chcieli zakończyć rokowania po trzech spotkaniach, podczas kolejnego zjazdu po raz pierwszy poruszyli kwestię wyboru cara na przyszłego monarchę polskiego. Komisarz Nikita Odojewski zaproponował jak najszybsze przeprowadzenie elekcji *vivente rege* cara Aleksego Michajłowicza, a po śmierci Jana Kazimierza – jego koronację. Choć propozycja Moskwy spotkała się z natychmiastową odmową strony polskiej, fakt, że takie rozwiązanie pojawiło się w trakcie negocjacji, nie mógł być zaskoczeniem dla wysłanników królewskich. Jak podaje Y. Fedoruk, już wiosną 1656 roku trwały rozmowy między przedstawicielami Rosji i Litwy dotyczące wyboru cara na króla Polski. Ponadto sprawa ta została poruszona podczas oficjalnej wizyty posła Piotra Galińskiego w Moskwie w kwietniu 1656 roku. Dyskutowano o tym również w czerwcu 1656 roku, gdy w posiadłości pod Warszawą spotkali się: wojewoda płocki i późniejszy przewodniczący polskiej komisji negocjacyjnej Jan Kazimierz Krasiński, biskup wileński Jan Zawisza, referendarz królewski Cyprjan Paweł Brzostowski oraz poseł moskiewski Fiodor Żukow²⁵. W trakcie oficjalnego bankietu wojewoda płocki miał wznieść toast za syna carskiego Aleksego Aleksiejewicza. Taki krok, choć symboliczny, wszak drugi toast powinien być wzniesiony na cześć Jana Kazimierza, świadczy o przychylniej postawie części polskiej elity do koncepcji wyboru przedstawiciela rosyjskiej monarchii na króla polskiego. Rozczarowanie zachowaniem szlachty zgromadzonej wokół hetmana wielkiego Janusza Radziwiłła, podpisanie ugody kiejdańskiej oraz porzucenie

²³ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 14, sygn. 55c/16, Komisarze do P. Sapielhy, Niemieža 25.08.1656, s. 2–3; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 324, 333–334.

²⁴ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 334–336, 368.

²⁵ *Ibidem*, s. 342–349; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 74; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 36–37; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 207.

idei unii lubelskiej na rzecz współpracy ze szwedzkim monarchą skłoniły część dygnitarzy Wielkiego Księstwa do porozumienia z carem Aleksym Michajłowiczem²⁶. J.K. Krasieński, świadomy, że propozycja elekcji *vivente rege* pojawiła się jeszcze przed rozpoczęciem negocjacji w Niemieży, w liście do podkanclerzego koronnego Andrzeja Trzebickiego wyraził zaniepokojenie brakiem jakichkolwiek instrukcji królewskich w tej sprawie²⁷. Posłowie, którzy udali się na pertraktacje pod Wilno, nie mieli zatem podstaw, by w imieniu króla i całej Rzeczypospolitej podjąć oficjalne rozmowy na temat wyboru zarówno Aleksego Michajłowicza, jak i jego syna na przyszłego polskiego monarchę. Od momentu złożenia propozycji przez komisarza N. Odojewskiego negocjacje przybrały wyraźnie ostrzejszy charakter, a obie strony regularnie zaczęły oskarżać się o złą wolę i niechęć do zawarcia pokoju. Choć koncepcja elekcji *vivente rege* została zaproponowana jeszcze w 1655 roku przez hetmana polnego litewskiego Wincentego Korwin Gosiewskiego, posłowie – nie dysponując odpowiednimi wskazówkami do prowadzenia rozmów w kwestii elekcji – zmuszeni byli do opóźniania rokowań i zachęcania strony rosyjskiej do odłożenia tego tematu do najbliższego posiedzenia sejmu²⁸.

W dniu 30 sierpnia 1656 roku Rosjanie złożyli oficjalny wniosek o zgodę na elekcję cara na króla Polski. Komisarze argumentowali, że wybór przedstawiciela monarchii Romanowów jest w pełni uzasadniony ze względu na brak potomstwa i wiek Jana Kazimierza oraz zagrożenie ze strony Szwecji. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Moskwa domagała się jednocześnie obioru na króla młodego carewicza Aleksego Aleksiejewicza, a po jego śmierci – prawa do tronu również dla jego dzieci²⁹. W propozycji przedstawionej przez komisarzy rosyjskich jednoznacznie określono Szwecję jako wspólnego wroga i potwierdzono przy tym gotowość zbrojnej ofensywy przeciwko każdemu nieprzyjacielowi Korony i Litwy. Dodatkowo car zobowiązał się do odzyskania dla Rzeczypospolitej Infant i tronu Szwecji. Kreml obiecał utrzymać wszystkie dotychczasowe prawa i przywileje szlachty, a także zapowiedział, że nie będzie pobierać podatków zarówno z terenów okupowanych, jak i wolnych od wojsk moskiewskich. Rosjanie zapowiedzieli również, że powstrzymają Kozaków od wszelkich zaczepek oraz uwolnią polskich więźniów przebywających dotychczas na terenie Państwa Moskiewskiego. Po elekcji cara na króla Polski Jan Kazimierz miał zachować

²⁶ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 342–349.

²⁷ *Ibidem*, s. 349.

²⁸ *Ibidem*, s. 336–338, 368. Więcej o koncepcji hetmana W. Korwina Gosiewskiego zob. S. Węśławski, *Victor et victus Vincentius Corvinus Gosiewski*, Wilno 1691, s. 13; M. Mucha, *op. cit.*

²⁹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 16, sygn. 55c/17, Tłumaczenie polskie propozycji komisarzy rosyjskich przedłożonej komisarzom koronno-litewskim, Moskwa 30.08.1656, s. 2–3; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 18, sygn. 55c/19, Komisarze do Andrzeja Trzebickiego, Niemieża 5.09.1656, s. 2; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 338. O propozycji obioru nie tylko cara, lecz także jego syna, wspomina również Stefan Koryciński (*op. cit.*, s. 159).

prawo do wszystkich tytułów, w tym do godności księcia smoleńskiego, mimo że samo miasto zostało zdobyte przez wojska rosyjskie jeszcze w październiku 1654 roku³⁰. W odpowiedzi na tę propozycję posłowie koronno-litewscy, nie mając odpowiednich instrukcji, jakie kroki podjąć w tej kwestii, argumentowali, że wybór nowego monarchy nie jest uprawnieniem króla, lecz szlachty i zaproponowali wysłanie przedstawicieli Kremla na najbliższe obrady sejmku. Rosjanie nie zgodzili się na takie rozwiązanie i konsekwentnie, z coraz większą stanowczością, do końca trwających rozmów pokojowych domagali się jednoznacznej deklaracji króla Jana Kazimierza w sprawie elekcji³¹. Gdyby sejm podczas posiedzenia planowanego na początek 1657 roku zgodził się na przeprowadzenie elekcji *vivente rege*, zagwarantowałoby to Rosji wpływy na ziemiach polskich na co najmniej kilka następnych pokoleń oraz zmieniłoby całkowicie dotychczasowy krajobraz polityczny Europy Środkowo-Wschodniej. Komisarze stanowczo odmówili przekazania pisma z propozycją Kremla Janowi Kazimierzowi, argumentując, że żądanie elekcji carewicza jest nie do przyjęcia dla strony polskiej i z całą pewnością spotka się z natychmiastowym sprzeciwem króla³². Posłowie, w piśmie wysłanym 1 września 1656 roku, podkreślili z całą stanowczością, że dla Korony i Litwy priorytet stanowi zwrot przez Państwo Moskiewskie wszystkich ziem okupowanych przez wojska rosyjskie. Podkreślili także, że nie może być mowy o wprowadzeniu w Rzeczypospolitej monarchii dziedzicznej, zatem zapewnienie tronu potomstwu Aleksego Aleksiejewicza jest niemożliwe. Dodano również punkt o konieczności zatwierdzenia przez cara paktów conventów oraz

³⁰ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 16, sygn. 55c/17, Tłumaczenie polskie propozycji komisarzy rosyjskich przedłożonej komisarzom koronno-litewskim, Moskwa 30.08.1656, s. 2–3; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, sygn. 54/9, Propozycja komisarzy rosyjskich przedłożona komisarzom koronno-litewskim, Niemieża 1.09.1656, s. 1–3; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 343–344.

³¹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 16, sygn. 55c/17, Tłumaczenie polskie propozycji komisarzy rosyjskich przedłożonej komisarzom koronno-litewskim, Moskwa 30.08.1656, s. 2–3; nr 18, sygn. 55c/19, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 5.09.1656, s. 2–3; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Propozycja pełnomocnych posłów carskich przekazana w trakcie rokowań w Niemieży polskim i litewskim komisarzom dla króla Jana Kazimierza, Niemieża 1.09.1656, sygn. 54/9, s. 1–3; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 331; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 77–78; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 35, 38. Komisarze Rzeczypospolitej w czasie omawianych sesji nie dysponowali jeszcze odpowiedzią podkanclerzego na list wysłany przez nich do Andrzeja Trzebickiego w połowie sierpnia 1656 roku. Fragmenty korespondencji przytacza L. Kubala (*ibidem*, s. 35–38). Odpowiedź podkanclerzego jasno wskazuje, że komisarze mogli zgodzić się na elekcję syna cara Aleksego Michajłowicza na króla tylko po śmierci Jana Kazimierza i pod warunkiem zawarcia pokoju między Rzeczypospolitą a Państwem Moskiewskim.

³² AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 16, sygn. 55c/17, Tłumaczenie polskie propozycji komisarzy rosyjskich przedłożonej komisarzom koronno-litewskim, Moskwa 30.08.1656, s. 2; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, sygn. 54/9, Propozycja komisarzy rosyjskich przedłożona komisarzom koronno-litewskim, Niemieża 1.09.1656, s. 2; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 38.

gwarancji ochrony praw i wolności szlachty polskiej. Poprawki odesłane do komisarzy spotkały się ze sprzeciwem strony rosyjskiej i doprowadziły do kolejnego impasu w negocjacjach prowadzonych pod Wilnem³³. Stefan Koryciński w liście do wysłanników Korony i Litwy z 14 września 1656 roku, choć krytycznie odniósł się do nieustępliwej postawy komisarzy moskiewskich w sprawie elekcji, prosił, by nie dopuścić do zerwania rozmów. Jako priorytet dla Rzeczypospolitej podkreślił konieczność zawarcia sojuszu z Rosją przeciwko Szwecji. Kanclerz koronny przekazał równocześnie, że cesarz Leopold I czeka już w gotowości ze swoim wojskiem i ma nadzieję na rychłe zawarcie koalicji polsko-rosyjsko-austriackiej przeciwko Karolowi Gustawowi³⁴.

Drugą niezwykle ważną kwestią poruszoną w trakcie rokowań niemieckich były spory terytorialne, których rozwiązanie stanowiło jeden z kluczowych punktów przyszłego porozumienia. Rzeczpospolita jasno określiła swoje żądania, a także drobne ustępstwa, które gotowa była zaakceptować. I tak Rzeczpospolita, która straciła w wyniku trwającej wojny z Rosją większość terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz część wschodnich połaci Korony, była w stanie ustąpić jedynie powiat starodubowski. Główne miasto, Starodub, nie było kluczową twierdzą na mapie siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Biorąc pod uwagę straty terytorialne poniesione w walkach z siłami cara Aleksego Romanowa oraz krytyczną sytuację geopolityczną wywołaną najazdem wojsk szwedzkich, ustępstwo, na które wyrażono zgodę, było dalece niewystarczające i z gruntu niezadowolające strony rosyjskiej. Moskwa miała o wiele większe oczekiwania, które spotkały się ze stanowczym sprzeciwem, a nawet z oburzeniem wysłanników koronno-litewskich. W piśmie przekazanym posłom 4 września 1656 roku Moskwa zażądała od Rzeczypospolitej zrzeczenia się terenów Białej i Małej Rusi, a także Podola i Wołynia po rzekę Bug. Dodatkowo domagano się zgody na administrowanie na 20 lat pozostałą częścią ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dla króla Jana Kazimierza były to żądania niemożliwe do spełnienia, co przekreśliło dotychczasowe nadzieje na rychłe zakończenie pertraktacji w Niemieży³⁵. Strona rosyjska chciała w jak największym stopniu wykorzystać osłabienie Rzeczypospolitej, dlatego w trakcie negocjacji zgodziła się jedynie na ustąpienie terenów na zachód od rzeki Berezyny, pozostawiając w swoich rękach m.in. kluczowe województwo smoleńskie i Ukrainę³⁶. Żądania Rosjan, choć znacznie zaostrzyły atmosferę rozmów i wielokrotnie były przyczyną ich przerwania, ostatecznie

³³ *Ibidem*; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 338; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 39.

³⁴ S. Koryciński do komisarzy, Lublin 14.09.1656, [w:] L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 392–394.

³⁵ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, sygn. 54/10, Dodatek z ustępstwami terytorialnymi, Niemieża 4.09.1656, s. 1; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 330–331, 339; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 41.

³⁶ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 18, sygn. 55c/19, Komisarze do A. Trzebieckiego, Niemieża 5.09.1656, s. 3.

nie doprowadziły do zerwania rokowań i porzucenia idei porozumienia. Wydaje się, że obie strony miały świadomość zagrożenia płynącego z Północy, choć bezsprzecznie Rzeczpospolita i Moskwa w odmienny sposób postrzegały kwestię zabezpieczenia swoich interesów przed szwedzką inwazją. Współdziałanie militarne przeciwko armii Karola Gustawa było jedynym punktem rozmów, w sprawie którego zarówno strona polska, jak i strona rosyjska były zgodne. Spory toczone między poselstwami w odniesieniu do pozostałych negocjowanych zagadnień pogłębiły jedynie różnice między Warszawą a Kremlem oraz ujawniły intencje, jakie towarzyszyły obu stronom podczas pertraktacji.

W czasie sesji trwającej między 6 a 10 września, a zatem już kilka dni po budzącym największe kontrowersje piśmie z żądaniami terytorialnymi Moskwy, komisarze królewscy zrzekli się na rzecz cara Dorohobuża, Białej, Newla i Siebieża³⁷. Trudno jednak mówić o zmianie postawy Koroniarzy i Litwinów wobec żądań Moskwy, albowiem posłowie nie zgodzili się na oddanie Rosji Smoleńska, po raz kolejny apelując, by rozmowy o jego przyszłości odłożyć do następnej sesji. Przedstawiciele Rzeczypospolitej wciąż odrzucali także rozmowy na temat elekcji cara. Ustępstwa strony polskiej nie były jednak satysfakcjonujące dla Moskwy, która zgodnie z instrukcją wydaną przez Aleksego Michajłowicza 23 września 1656 roku domagała się przede wszystkim przekazania Białej Rusi³⁸. Podczas jednego ze spotkań komisarze rosyjscy zarzucili posłom pychę i hardość. Jednocześnie wypomnieli im też słabą pozycję Rzeczypospolitej, pozbawionej dobrze opłacanego wojska i realnego wsparcia Tatarów³⁹. Car odrzucił propozycję odstąpienia przez stronę królewską ziem po rzekę Iwatę i konsekwentnie domagał się oddania ziem białoruskich⁴⁰. Posłowie cesarscy, którzy w trakcie rokowań pełnili funkcję mediatorów, nie potrafili skutecznie zapobiec narastającej wrogości między uczestnikami rozmów. Jak wynika z korespondencji komisarzy, podczas pierwszej sesji, 21 sierpnia 1656 roku, mediatorzy odradzali Rzeczypo-

³⁷ Mowa tu o propozycji datowanej na 4 września 1656 roku, w której komisarze rosyjscy przedstawiają żądania terytorialne cara Aleksego Michajłowicza. Wśród wymienionych ziem znalazły się: Biała Ruś, Mała Ruś, a także żądanie prawa do administrowania pozostałymi ziemiami Wielkiego Księstwa Litewskiego przez 20 lat. Zob. AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, sygn. 54/9, Propozycja komisarzy rosyjskich przedłożona komisarzom koronno-litewskim, Niemieża 1.09.1656, s. 1–3; AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 20, sygn. 55c/20, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 10.09.1656, s. 2; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 339; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 41–42.

³⁸ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 20, sygn. 55c/20, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 10.09.1656, s. 5; nr 24, sygn. 55c/24, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 6.10.1656, s. 2, 4; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 379–380.

³⁹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 20, sygn. 55c/20, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 10.09.1656, s. 2; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 42.

⁴⁰ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 23, sygn. 55c/23, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 25.09.1656, s. 2; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 339.

spolitej jakiegokolwiek ustępstwa na rzecz cara, wyraźnie opowiadając się po jednej ze stron konfliktu⁴¹. Taka postawa przedstawicieli cesarza spotkała się z głębokim niezadowoleniem Rosjan, którzy oskarżyli mediatorów o nieudolność i brak bezstronności, co jeszcze bardziej zaostrzyło relacje na linii Warszawa–Kreml. W czasie następnych spotkań mediatorzy zmienili swoje stanowisko w sprawie zwrotu Rzeczypospolitej ziem ukraińskich i białoruskich, a także opowiadali się za wyborem Ferdynanda III na króla, argumentując, że utrzymałoby to jedność religijną obu państw. Cesarz obawiał się przejęcia przez Rosję okupowanych terenów, a także elekcji Aleksego Romanowa, wskazując, że byłoby to zagrożeniem dla wschodnich granic Cesarstwa i całego świata chrześcijańskiego⁴². Rzeczypospolitej zależało, by przed podpisaniem porozumienia z Rosją doszło do zawarcia sojuszu polsko-austriackiego, dlatego przedstawiciele Korony i Litwy przeciągali rozmowy z wysłannikami Kremla. Ścisła współpraca Warszawy i Wiednia wzmocniłaby pozycję Rzeczypospolitej w czasie negocjacji rozejmowych z Państwem Moskiewskim, choć – co warto podkreślić – stosunki między królewskimi posłami a przedstawicielami Cesarstwa ulegały stopniowemu pogorszeniu⁴³.

Wrześniowe pertraktacje ukazały także brak spójności wśród elit koronno-litewskich w sprawie przyszłego pokoju. Kanclerz koronny Stefan Koryciński wyraźnie opowiadał się za zerwaniem negocjacji z Rosją i podjęciem rozmów z Karolem Gustawem, a podkanclerzy Andrzej Trzebicki ostrzegał przed wyborem cara na króla, obawiając się o trwałość religii katolickiej w Koronie, natomiast był skłonny odstąpić Moskwie tereny wykraczające poza rzekę Iwate⁴⁴. Znana jest też rezolucja rady senatu, w której dygnitarze rekomendują wstrzymanie się od jakiegokolwiek deklaracji w sprawie elekcji. Jan Kazimierz w liście dołączonym do wspomnianego dokumentu, skierowanym najprawdopodobniej do posłów cesarskich i moskiewskich, optował, by odłożyć rozmowy o jego następcy na osobne spotkanie, a w Wilnie skoncentrować się na sprawie pokoju i sojuszu militarnym

⁴¹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 12, sygn. 55c/14, Komisarze do S. Korycińskiego, Niemieża 21.08.1656, s. 5; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 39, 41.

⁴² AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 18, sygn. 55c/19, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 5.09.1656, s. 2; nr 20, sygn. 55c/20, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 10.09.1656, s. 5; nr 23, sygn. 55c/23, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 25.09.1656, s. 3–4; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 362–367.

⁴³ Wyraźna zmiana w postawie posłów austriackich widoczna jest w czasie pertraktacji prowadzonych we wrześniu 1656 roku. W korespondencji do króla Jana Kazimierza i podkanclerzego koronnego Andrzeja Trzebickiego komisarze koronno-litewscy wielokrotnie wspominali o braku pomocy ze strony mediatorów austriackich, którzy stopniowo byli coraz mniej zaangażowani w rozwiązanie sporu polsko-rosyjskiego. Zob. AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 20, sygn. 55c/20, Komisarze do A. Trzebickiego, Niemieża 10.09.1656, s. 5; nr 23, sygn. 55c/23, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 25.09.1656, s. 3–4; nr 25, sygn. 55c/25, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 25.09.1656, s. 3.

⁴⁴ L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 47.

przeciwko Szwecji⁴⁵. W tym samym czasie posłowi austriackiemu T. Lorbachowi udało się przekonać Jana K. Krasińskiego, że oddanie części ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym Białej Rusi, jest korzystniejsze dla Rzeczypospolitej niż zgoda na koronację Romanowa⁴⁶.

W czasie październikowych sesji ani strona koronno-litewska, ani strona rosyjska nie wysunęły nowych, kompromisowych rozwiązań. Moskwa domagała się od króla Jana Kazimierza złożenia obietnicy doprowadzenia do elekcji *vivente rege* cara Aleksego Michajłowicza oraz rezygnacji strony polskiej z Białej i Małej Rusi, Wołynia oraz Podola. Sprawę Smoleńska zgodzono się zostawić do dalszych mediacji. Ponadto Rosjanie żądali prawa do administrowania pozostałymi ziemiami Wielkiego Księstwa Litewskiego przez 20 lat. Komisarze moskiewscy powtarzali, że Kreml zgodził się ustąpić z terenów po Dźwinę i Berezynę, bez ziem wołyńsko-ukraińskich, ale ich zwrot będzie możliwy dopiero po sejmie, na którym dojdzie do wyboru nowego monarchy. Strona koronno-litewska nieustannie sprzeciwiała się stawianym roszczeniom w sprawie elekcji, utrzymując, że król nie może złożyć oczekiwanej przez Rosję obietnicy⁴⁷. Jan Kazimierz w liście do posłów, wysłanym jeszcze we wrześniu 1656 roku, poruszył dodatkowo kwestię religii swojego następcy, wskazując, że monarcha Korony i Litwy powinien być katolikiem, a jego rezydencja winna znajdować się na terenie Rzeczypospolitej, a nie na Kremlu⁴⁸. Moskwa odrzuciła propozycję, by Jan Kazimierz po siedmiu latach nauki młodego carewicza Aleksego Aleksiejewicza wziął go pod swoją opiekę. Rosji zależało przede wszystkim na elekcji cara, a sprawa wyboru syna carskiego była drugorzędna⁴⁹. Brak wytycznych w sprawie dalszych pertraktacji utrudniał sprawne negocjacje i wpłynął na rosnącą niepewność co do przyszłości rokowań. W listach kierowanych do dygnitarzy zarówno koronnych, jak i litewskich posłowie podkreślali swój niepokój związany z brakiem odpowiedzi na ich korespondencję. Wielokrotnie również zwracali uwagę na nieprzejednaną postawę wysłanników moskiewskich i brak skutecznej pomocy ze strony mediatorów cesarskich⁵⁰. Przedstawiciele cara byli wyraźnie zniecierpliwieni brakiem deklaracji Jana Kazimierza Wazy w sprawie elekcji *vivente rege*. Atmosfera negocjacji stawała się coraz bardziej napięta także ze względu na liczne niepowodzenia armii rosyjskiej w walkach ze Szwecją. Trudności wojska Aleksego Michajłowicza pod

⁴⁵ *Ibidem*, s. 46–47.

⁴⁶ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 350, 363–378; E. Opitz, *op. cit.*; K. Piwarski, *Rywalizacja...*, s. 379–421; idem, *Oslabienie...*, s. 221–258; Z. Wójcik, *Stosunki polityczne...*, s. 489–504; A. Przyboś, *Koryciński Stefan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Warszawa 1968–1969, s. 131–133.

⁴⁷ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 374–378, 388, 390.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 374–375.

⁴⁹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 24, sygn. 55c/24, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 6.10.1656, s. 2; nr 25, sygn. 55c/25, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 25.09.1656, s. 2; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 388–390.

⁵⁰ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 331–333.

Ryga, dezercje, zaraza i nadchodząca zima były niekorzystne dla dalszych losów walk. W tej sytuacji w czasie dwunastej sesji komisarze wystosowali do strony polskiej ultimatum, że jeśli do 19 października nie przedstawią stanowiska Jana Kazimierza w kwestii wyboru cara na króla, to przedstawicielstwo Kremla zerwie rozmowy i oba poselstwa staną przed koniecznością wyznaczenia nowego terminu rokowań. Kolejna sesja negocjacji była bliska przerwania. W dniu 18 października do przedstawicieli Rzeczypospolitej dotarła korespondencja z Warszawy z wytycznymi do dalszych pertraktacji⁵¹.

W nowej instrukcji Jan Kazimierz wyraził wstępną zgodę na elekcję syna carskiego Aleksego Aleksiejewicza Romanowa, choć podkreślił, że ostateczna decyzja w tej sprawie zostanie podjęta na najbliższym sejmie⁵². Dodatkowo król postawił warunek, że przyszły monarcha powinien przejść na wiarę katolicką, chociażby w obrządku greckim, i sprawować swoją funkcję nie za pomocą namiestnika z Moskwy, lecz osobiście w Rzeczypospolitej. Jan Kazimierz Waza zastrzegł również, że nie może być mowy o wprowadzeniu dziedziczości tronu w Polsce. Na koniec zaznaczył, że prawa i wolności szlachty muszą zostać zachowane⁵³. Gdyby komisarze rosyjscy nie chcieli zgodzić się na królewskie propozycje i w dalszym ciągu byli nieustępliwi w sprawie elekcji cara, posłowie mogli zgodzić się na kandydaturę Aleksego Michajłowicza, odrzucając wybór jego syna. W zamian za tak daleko idące ustępstwa wobec Państwa Moskiewskiego Jan Kazimierz powtórzył żądanie zwrotu wszystkich ziem zajętych przez wojska rosyjskie od początku wojny i przywrócenie granic sprzed 1654 roku, tj. zgodnych z postanowieniami pokoju polanowskiego. Wyjątkiem miało być oddanie carowi terenów po rzece Iwatę, ale wyłącznie w przypadku, gdyby komisarze nie wyrazili zgody na żadne ustępstwa i grozili zerwaniem rokowań bez podpisania rozejmu⁵⁴. Rosjanie w czasie piętnastej sesji, 24 października, przedstawili pisemną odpowiedź na propozycję strony polskiej, w której stanowczo odmówili przyjęcia propozycji Jana Kazimierza, uznając ją za niemożliwą do spełnienia⁵⁵.

⁵¹ *Ibidem*, s. 390–391; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 177; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 55.

⁵² Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej: BKCz], *Resolutio Categorica z Łęczycy 5 Octobris 1656*, rkps 386, nr 20, s. 85–88; Jan Kazimierz do komisarzy spod Łęczycy 3.10.1656 i Rezolucja kategoryczna 5.10.1656, Łęczycza 1656, [w:] L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 396; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 51–52, 55; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 392.

⁵³ BKCz, *Resolutio Categorica z Łęczycy 5 Octobris 1656*, rkps 386, nr 20, s. 85–88; Jan Kazimierz do komisarzy spod Łęczycy 3.10.1656 i Rezolucja kategoryczna 5.10.1656, Łęczycza 1656, [w:] L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 396; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 51–52, 55; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 392; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 82.

⁵⁴ BKCz, *Resolutio Categorica z Łęczycy 5 Octobris 1656*, rkps 386, nr 20, s. 85–88; Jan Kazimierz do komisarzy spod Łęczycy 3.10.1656 i Rezolucja kategoryczna 5.10.1656, Łęczycza 1656, [w:] L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 396; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 51–52, 55; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 392; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 82.

⁵⁵ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 395–396; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 56.

Zasięg ziem zdobytych i okupowanych przez wojska rosyjskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1654–1656 dawał Moskwie zdecydowaną przewagę w negocjacjach i było oczywiste, że Kreml niechętnie zgodzi się na jakiegokolwiek ustępstwa. Komisarze trwale domagali się deklaracji Jana Kazimierza w sprawie elekcji Aleksego Michajłowicza, nie zaś jego syna. Wysłannicy byli jednak zgodni, że do czasu koronacji monarcha rosyjski nie będzie ingerował w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Rosjanie odrzucili jednak wszystkie postulaty posłów koronno-litewskich w kwestii zwrotu okupowanych terytoriów, szczególnie ziem ukraińskich. Komisarze optowali, by rozmowy o kształcie granic odłożyć do momentu zwołania sejmu. Moskwa chciała mieć pewność, że strona polska dotrzyma obietnic w sprawie elekcji. W treści instrukcji, jaką wysłannicy carscy otrzymali 13 października 1656 roku, rosyjski monarcha jasno podkreślił, że Kreml nie zgodzi się na ustępstwa w sprawie terytoriów, dopóki nie zostanie podjęta decyzja o zwołaniu sejmu elekcyjnego⁵⁶. Zdaniem Rosjan sprawa wyboru nowego polskiego monarchy i delimitacja granic Rzeczypospolitej Obojga Narodów były ze sobą nierozzerwalnie związane, zupełnie inaczej niż dla strony królewskiej. Polscy posłowie od początku rozmów prowadzonych w Niemieży zabiegali o rozdzielenie tych tematów, starając się przede wszystkim doprowadzić do powstania sojuszu militarnego przeciwko Szwecji, bez konieczności deklaracji w innych sprawach⁵⁷. Mediatorzy cesarscy, widząc upór strony moskiewskiej, namawiali komisarzy koronno-litewskich do wyrażenia zgody na elekcję cara i przypominali o korzyściach płynących z zawarcia pokoju z Moskwą⁵⁸.

Podsumowania dotychczasowych rozmów polsko-rosyjskich w Niemieży dokonał kanclerz wielki koronny Stefan Koryciński, który w memoriale datowanym na październik 1656 roku rozważył wady i zalety ewentualnego porozumienia z Moskwą⁵⁹. Koryciński skrytykował nieustępliwą postawę Rosjan negocjujących pod Wilnem, którzy zdaniem dygnitarza wysuwali niemożliwe do spełnienia żądania. Kanclerz stanowczo stanął w obronie praw i wolności szlacheckich, które zostałyby naruszone, gdyby Rzeczpospolita wyraziła zgodę na elekcję cara na króla. Zdaniem Korycińskiego wybór Aleksego Michajłowicza na przyszłego monarchę Korony i Litwy nie tylko wzmocniłby pozycję Rosji, lecz także spowodowałby utratę Ukrainy i doprowadziły do nowej wojny z Kozakami⁶⁰. Kanclerz wielki koronny wyraźnie obawiał się, że podpisanie pokoju z Państwem Moskiewskim uniemożliwi ścisły sojusz z Austrią i zagrozi

⁵⁶ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 396.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 397.

⁵⁸ L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 56.

⁵⁹ [S. Koryciński], *op. cit.*, s. 158–166.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 158–159. O obawach S. Korycińskiego związanych z zawarciem sojuszu polsko-rosyjskiego pisali również: R. Frost, *op. cit.*, s. 74–75; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 79–80; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 208.

dobrym relacjom polsko-tatarskim. Autor memoriału opowiadał się za przeciąganiem rozmów z wysłannikami cara i radził jak najszybsze doprowadzenie do przymierza z cesarzem Ferdynandem III⁶¹.

Zupełnie odmiennego zdania był podskarbi koronny Bogusław Leszczyński. W korespondencji do kanclerza S. Korycińskiego podkreślił, że zawarcie porozumienia z Rosją umożliwi odzyskanie utraconych od początku wojny ziem oraz wzmocni Rzeczpospolitą i ochroni ją przed zakusami Tatarów krymskich⁶². Równie przychylną postawę wobec planów rozejmu z Rosją przyjął wojewoda poznański Jan Leszczyński, który w liście do prymasa Andrzeja Leszczyńskiego stwierdził, że jeśli nie dojdzie do porozumienia z Moskwą, Rzeczpospolitą czeka niezwykle niebezpieczeństwo. Wojewoda wyraźnie obawiał się, że w przypadku przeciągania rozmów pokojowych w Niemieży Rosja zdecyduje się na sojusz ze Szwecją, a to – zdaniem dygnitarza – oznaczałoby bliższą współpracę tych państw z Brandenburgią i Siedmiogrodem, w konsekwencji zaś utratę przez Rzeczpospolitą nie tylko Litwy, Ukrainy i Białorusi, lecz także Krakowa i Prus Książęcych⁶³. Opinię tę podzielali również: hetman polny litewski Wincenty Korwin Gosiewski, kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł, marszałek wielki koronny Jerzy Sebastian Lubomirski, podkanclerzy koronny Andrzej Trzebicki i chorąży wielki litewski Krzysztof Pac⁶⁴.

W czasie sesji 26 października 1656 roku wysłannicy królewscy po raz kolejny powtórzyli propozycje Korony i Litwy w sprawie rozejmu⁶⁵. Rosjanie, którzy od sierpnia prowadzili działania zbrojne w Inflantach, ponieśli dotkliwie straty na polu bitwy. Jesienią 1656 roku Moskwa znalazła się w niezwykle trudnej sytuacji polityczno-militarnej. Nieudane walki o Rygę, które zakończyły się koniecznością wycofania oddziałów cara Aleksego Romanowa spod kluczowego portu, niepowodzenia w budowaniu koalicji antyszwedzkiej z Danią i rosnąca nie-

⁶¹ [S. Koryciński], *op. cit.*, s. 162, 165.

⁶² Bogusław Leszczyński do S. Korycińskiego, Wrocław 12.10.1656, [w:] J.K. Plebański, *Jan Kazimierz Waza. Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne*, Warszawa 1862, s. 330–338; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 80–81.

⁶³ BKCz, Jan Leszczyński do Andrzeja Leszczyńskiego, Wrocław 22.09.1656 i 3.10.1656, rkps 384, s. 477, 486; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 208. O opinii A. Leszczyńskiego w sprawie sojuszu polsko-rosyjskiego zob. R. Frost, *op. cit.*, s. 75; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 48.

⁶⁴ L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 47–49; R. Frost, *op. cit.*, s. 75, 84; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 81. Aprobata wobec zawarcia porozumienia z Rosją wyrażała przede wszystkim uboższa i drobna szlachta litewska. O przyczynach takiej postawy zob. K. Kossarzecki, *W dobie Niemieży. Szlachta litewska wobec problemu odzyskania dóbr i przysięgi na wierność Aleksemu Michajłowiczowi*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 247–262; idem, *Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresie załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku*, [w:] *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 277–301; P. Kornacki, *op. cit.*, s. 255–260.

⁶⁵ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 403.

pewność co do planów hetmana kozackiego Bohdana Chmielnickiego, coraz intensywniej negocjującego z Siedmiogrodem i Karolem Gustawem, wymusiły na kremłowskiej dyplomacji rewizję dotychczasowej nieustępliwej postawy wobec Rzeczypospolitej⁶⁶.

Ostatni etap negocjacji miał miejsce między 29 października a 3 listopada⁶⁷. W trakcie jednego ze spotkań komisarze przekazali stronie polskiej list od cara, którego treść istotnie wpłynęła na przebieg dalszych rozmów⁶⁸. Aleksy Michajłowicz zasadność przeprowadzenia elekcji motywował zaangażowaniem wojsk rosyjskich przeciwko Szwecji na terytorium Rzeczypospolitej. Jego zdaniem udział sił militarnych Państwa Moskiewskiego w obronie terenów Korony i Litwy przed agresją Karola Gustawa był wystarczającym argumentem, by stany Rzeczypospolitej wydały konieczną zgodę na elekcję⁶⁹. Car potwierdził, że Rosja jest skłonna ustąpić Rzeczypospolitej ziemie po rzekę Berezynę i raz jeszcze podkreślił, że celem Kremla jest rychłe włączenie Białej i Małej Rusi oraz Ukrainy w granice Państwa Moskiewskiego⁷⁰. Wiadomość od Aleksego Michajłowicza wyraźnie zakłóciła sesję rozmów i wywołała niezadowolenie przedstawicieli króla Jana Kazimierza, którzy w korespondencji do hetmana wielkiego litewskiego informowali o zaprzepaszczonej szansie na ugodę. Nie znamy szczegółów wcześniejszych uzgodnień, wiemy jednak, że dotyczyły one kwestii elekcji. Po zapoznaniu się z treścią listu wszystkie dotychczasowe ustalenia okazały się nieaktualne. Przedstawiciele Rzeczypospolitej ponownie wyrazili sprzeciw wobec żądań cara i powtórzyli królewską propozycję przyszłego porozumienia. W korespondencji do Pawła Sapiehy wysłannicy podkreślili, że starali się wpłynąć na złagodzenie stanowiska komisarzy moskiewskich, podkreślając krzywdy i niesprawiedliwości, jakich Rzeczpospolita doznała w ostatnich latach ze strony Rosji⁷¹.

Ku zaskoczeniu posłów koronno-litewskich delegaci Kremla nie tylko zmienili postawę wobec propozycji przedstawionej przez stronę polską, lecz także sami wyszli z inicjatywą rozwiązania niełatwej i wyczerpującej dla obu stron sytuacji. Nikita Odojewski zaproponował, by wszystkie sprawy związane z porozumieniem polsko-rosyjskim uzgodnić w trakcie sejmku, na którym oficjalnie miano dokonać elekcji cara na króla⁷². Propozycja moskiewska spotkała się

⁶⁶ *Ibidem*, s. 403–407; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 177.

⁶⁷ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 408.

⁶⁸ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 28, sygn. 55c/28, Komisarze do P. Sapiehy, Niemiezza 3.11.1656, s. 2.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*; R. Frost, *op. cit.*, s. 83.

⁷¹ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 28, sygn. 55c/28, Komisarze do P. Sapiehy, Niemiezza 3.11.1656, s. 3.

⁷² *Ibidem*.

z aprobatą, choć – jak wynika z korespondencji posłów do hetmana wielkiego litewskiego – ostateczne decyzje zapadły kilka dni później, gdy komisarze otrzymali w tej sprawie odpowiedni ukaz od cara Aleksego Michajłowicza. Oba przedstawicielstwa uzgodniły, że dwa najbardziej sporne zagadnienia, czyli sprawa elekcji oraz kształt nowej granicy polsko-rosyjskiej, zostaną odłożone do najbliższego sejmku, na który Rosjanie zobowiązali się wysłać swoich delegatów⁷³. Mniej problematyczne zagadnienia, dotyczące kwestii wojskowych, uzgodniono jeszcze w trakcie ostatniej sesji rozmów. Obie strony zobowiązały się współdziałać militarnie przeciwko agresji szwedzkiej i nie zawierać separatystycznego rozejmu z królem Karolem Gustawem. Wojska rosyjskie miały opuścić Bychów i umożliwić siłom koronno-litewskim swobodne wycofanie się z terenów okupowanych przez Państwo Moskiewskie. W trakcie sesji uzgodniono również, że Rzeczpospolita podpisze ugodę z Kozakami mieszkającymi zarówno w Koronie, jak i na Litwie⁷⁴. Co ciekawe, w ostatnim liście wysłanym z Niemieży posłowie przekazali, że strona rosyjska jest skłonna ustąpić ziemie po rzekę Berezynę jeszcze przed rozpoczęciem obrad sejmku⁷⁵. Brak szczegółowych informacji na temat propozycji komisarzy moskiewskich uniemożliwia jednak wnikliwą analizę tego zagadnienia. Wiemy tylko, że jeden z wysłanników rosyjskich, niejaki Jermołycz, zaproponował wysłanie poselstwa do cara w tej sprawie. Nie są znane dalsze losy tej inicjatywy. Możemy jedynie przypuszczać, biorąc pod uwagę niedostateczne materiały źródłowe, że takie poselstwo nigdy nie miało miejsca⁷⁶. Zastanawiająca jest również zmiana stanowiska Kremla w sprawie terminu, w którym Rosja miałaby zwrócić Rzeczypospolitej część okupowanych ziem. Dotychczas car nie wyrażał zgody na rozwiązanie sporu w trakcie sejmku, nieustannie odmawiając wysłania swoich przedstawicieli na obrady. W liście do króla posłowie zauważają, że zwrot w postawie Rosji jest korzystny zarówno dla monarchy, jak i dla całej Rzeczypospolitej. Wysłannicy podkreślili także, że decyzje Aleksego Michajłowicza mogą być spowodowane chęcią uzyskania poparcia elit koronno-litewskich wobec pomysłu elekcji *vivente rege*. W czasie ostatniej sesji poruszono też kwestię kozacką, odgrywającą znaczącą rolę szczególnie w początkowym okresie wojny polsko-rosyjskiej. Z uwagi na przyczynę sporu między Rzeczpospolitą a Czehryniem Państwo Moskiewskie zdecydowało się wysłać do Bohdana Chmielnickiego po-

⁷³ *Ibidem*, s. 4.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 29, sygn. 55c/29, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 5.11.1656, s. 2; Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 408–409.

⁷⁶ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 408–409; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 60–61, 398–406; Z. Wójcik, *Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej...*, s. 367–368; M. Gawlik, *op. cit.*, s. 96–98.

słów z listem od cara, w którym monarcha wyraźnie domagał się zaprzestania łupieżczych wypraw przeciwko państwu polskiemu⁷⁷.

W dniu 3 listopada 1656 roku wraz z podpisaniem traktatu rozejmowego zakończył się blisko trzymiesięczny okres rokowań pokojowych i intensywnych sesji negocjacyjnych między Rzeczpospolitą a Rosją⁷⁸. Rozejm w Niemieży, choć okazał się nietrwały, niewątpliwie stanowił cezurę w relacjach polsko-moskiewskich. Bezspornie ambicje terytorialne króla Karola X Gustawa w latach 1655–1656 były czynnikiem spajającym oba zwaśnione kraje, ale – jak się okazało – jedynym. Aktywność wojsk szwedzkich w Kurlandii i Wielkim Księstwie Litewskim oznaczała dla Rzeczypospolitej konieczność obrony własnej suwerenności i ochrony dotychczasowych wpływów nad Morzem Bałtyckim. Dla Rosji ambicje króla szwedzkiego zagrażały planom zdobycia pozycji hegemonia w Europie Środkowo-Wschodniej. Rozejm wileński został zatem zawarty przede wszystkim z konieczności przeciwstawienia się mocarstwowym ambicjom króla Karola X Gustawa oraz zmianom w dotychczasowym układzie sił w Europie Środkowo-Wschodniej⁷⁹. W znacznie mniejszym stopniu porozumienie dotyczyło rozwiązania sporów między Polską a Rosją oraz zakończenia konfliktu między obu zwaśnionymi państwami.

Analizując przyczynę krótkiego trwania rozejmu z 1656 roku, warto zadać pytanie o realizację celów, z jakimi oba poselstwa zostały wysłane na negocjacje do Niemieży. Oprócz jednego – doprowadzenia do współpracy przeciwko wojskom szwedzkim, inne sprawy poróżniły komisarzy spod Wilna. Rzeczpospolita, świadoma swojej słabej pozycji polityczno-militarnej, chciała jak najszybciej pozyskać sojusznika do walki z oddziałami Karola Gustawa. Stawiane Rosjanom wysokie wymagania rozejmowe nie wynikały, jak się zdaje, z braku realizmu politycznego, lecz z ówczesnej praktyki dyplomatycznej. Rosja zaś wyraźnie dążyła do zawarcia pokoju z Rzeczpospolitą. Moskwa, zdając sobie sprawę z krytycznej sytuacji Warszawy, pragnęła pozyskać jak największe ustępstwa terytorialne ze strony Korony i Litwy oraz naciskała na realizację wszystkich stawianych przez

⁷⁷ AGAD, AKW, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego nr 29, sygn. 55c/29, Komisarze do Jana Kazimierza, Niemieża 5.09.1656, s. 2–3.

⁷⁸ Dokument datowany na 20 października 1656 roku, którego treść pokrywa się z postanowieniami rozejmu, jest *instrumentum* spisany po uzgodnieniu wstępnej wersji postanowień wileńskich. Dokument znajduje się w zbiorach Archiwum Radziwiłłów i najczęściej stanowi podstawę do omówienia warunków rozejmu polsko-rosyjskiego zawartego w Niemieży. Zob. AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dz. II, sygn. 1320, Punkty porozumienia zawartego między Janem II Kazimierzem, królem polskim i wielkim księciem litewskim a carem Aleksym I Romanowem, dotyczącego zabezpieczenia praw i wolności obywateli Rzeczypospolitej po elekcji cara na władcę Rzeczypospolitej, Niemieża 20.10.1656, s. 1–2. Ostateczna wersja traktatu została spisana w trzech kopiach, które zostały dodane i szczegółowo opisane przez L. Kubalę (*Wojna brandenburska...*, s. 398–406).

⁷⁹ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 408–411; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 25–26; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska...*, s. 208; A. Kotliarchuk, *op. cit.*, s. 207; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 83–85.

siebie żądań. W rezultacie podpisania rozejmu w Wilnie Rzeczpospolita uzyskała pomoc militarną ze strony Rosji przeciwko Szwedom. Współpraca wojskowa trwała jednak krótko. Niedotrzymanie przez Rzeczpospolitą obietnicy w sprawie rychłego zwołania obrad parlamentu i elekcji *vivente rege* cara na króla doprowadziły do znacznego pogorszenia się relacji na linii Warszawa–Moskwa, a w konsekwencji do wznowienia przez Rosję działań wojennych w Wielkim Księstwie Litewskim jesienią 1658 roku⁸⁰.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Archiwum Koronne Warszawskie, Dz. Rosyjski, Inwentarz Nowickiego, sygn. 54/9, 54/10, 55c/13, 55c/14, 55c/16, 55c/17, 55c/19, 55c/20, 55c/23, 55c/24, 55c/25, 55c/28, 55c/29;
 - Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dz. II, sygn. 1320.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, vol. 384, 386.

Źródła drukowane

- [Koryciński S.], *Zdanie jmci pana kanclerza wielkiego koronnego około Rzeczypospolitej in Octobre 1656*, [w:] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, t. 1: 1648–1660, oprac. S. Ochmann-Staniszewska, Wrocław 1989.
- Węslawski S., *Victor et victus Vincentius Corvinus Gosiewski*, Wilno 1691.

Literatura

- Bobiatyński K., *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze 2004.
- Chłapowski K., *Sarbiwski Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa 1994.
- Fedoruk Y., *Traktat wileński z 1656 roku. Kryzys wschodnioeuropejski a Ukraina w połowie XVII wieku*, Kijów 2011. [po ukraińsku]
- Frost R., *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, Cambridge 1993.
- Gawlik M., *Projekt unii polsko-rosyjskiej w drugiej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1909, t. 23.
- Gazin W., *Czynnik litewski w konfrontacji wojskowo-politycznej między Polską a Państwem Moskiewskim w latach 1654–1667*, „Ukraina Lithuanica. Studia nad Dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego” 2013, t. 2. [po ukraińsku]
- Gorobiec B.M., *Kozacka Białoruś. Ukraińskie zmagania pułkownika Iwana Nieczaja na południowo-wschodniej Białorusi (1655–1669)*, Kijów 1998. [po ukraińsku]
- Kopański Z., *Rokowania w Niemieży i traktat wileński 1656 r. Próba sojuszu polsko-rosyjskiego przeciw Szwecji*, „Słupskie Studia Humanistyczne” 1986, nr 6a.
- Kornacki P., *Militarne aspekty „potopu” moskiewskiego na Litwie*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, nr 3.
- Kossarzecki K., *Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresie załamania Rzeczypospolitej przelomu 1655 i 1656 roku*, [w:] *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007.

⁸⁰ Y. Fedoruk, *op. cit.*, s. 411; Z. Kopański, *op. cit.*, s. 83–85; A. Rachuba, *Rokowania...*, s. 503.

- Kossarzecki K., *W dobie Niemieży. Szlachta litewska wobec problemu odzyskania dóbr i przysięgi na wierność Aleksemu Michajłowiczowi*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014.
- Kotliarchuk A., *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis in the Mid-17th century*, Södertörn 2006.
- Kubala L., *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917.
- Kubala L., *Wojna moskiewska 1654–1655*, Warszawa 1910.
- Kubala L., *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*, Lwów 1913.
- Kroll P., *Obrona Smoleńska w 1654 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002.
- Lulewicz H., Rachuba A. (oprac.), *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1994.
- Makiłła D., *Wojna północna (1655–1660) jako casus wczesnonowożytnej geopolityki*, „*Studia Maritima*” 2016, t. 29. DOI: 10.18276/sm.2016.29-05
- Mucha M., *Instrukcja królewska z 7 lipca 1656 r. dla posłów na rokowania w Wilnie na tle sytuacji geopolitycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w połowie lat pięćdziesiątych wieku XVII*, „*Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*” 2024, nr 115. DOI: 10.18778/0208-6050.115.02
- Nagielski M., *Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze Szwecją w latach 1656–1661*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 2014, nr 1.
- Nagielski M., *Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.*, „*Sensus Historiae*” 2013, t. 11, nr 2.
- Nowak T., *Geneza agresji szwedzkiej*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy*, red. K. Lepszy, Warszawa 1957.
- Opitz E., *Austria i Brandenburgia w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660. Przygotowanie oraz przebieg kampanii w Danii i na Pomorzu*, Oświęcim 2018.
- Pernal A.B., *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010.
- Piawski K., *Brzostowski Cyprian Paweł*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Warszawa 1937.
- Piawski K., *Oslabienie znaczenia międzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „*Roczniki Historyczne*” 1957, t. 23.
- Piawski K., *Rywalizacja francusko-austriacka o wpływy w Rzeczypospolitej w latach 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy*, red. K. Lepszy, Warszawa 1957.
- Plebański J.K., *Jan Kazimierz Waza. Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne*, Warszawa 1862.
- Przyboś A., *Koryciński Stefan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Warszawa 1968–1969.
- Przyboś A., *Kraśiński Jan Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Warszawa 1970.
- Rachuba A., *Rokowania w Niemieży w 1656 roku w aspekcie teorii wojny sprawiedliwej*, [w:] *Ot drevnej Rusi k Rossii novogo vremieni. Sbornik statei k 70-letiu A.L. Khoroshkevich*, Moskwa 2003.
- Rachuba A., *Sapieha Paweł Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa 1994.
- Rachuba A., *Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661*, „*Lithuania*” 1994, t. 3, nr 12.
- Sołowjow S., *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648–1657*, Oświęcim 2012.
- Šapoka A., *1655 metų Kėdainių sutartis, arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, [w:] *Rastai*, red. R. Jurgaitis, A. Ragauskas, t. 3, Wilno 2018.
- Wierzbicki L.A., *Zawisza Krzysztof*, [w:] *Marszałkowie sejmów Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Słownik biograficzny polskiego parlamentarizmu*, t. 1, Warszawa 2021.
- Wimmer J., *Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973.

- Wisner H., *Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, t. 26.
- Wójcik Z., *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII w. (1648–1699)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982.
- Wójcik Z., *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, nr 3.
- Wójcik Z., *Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy*, red. K. Lepszy, Warszawa 1957.
- Wójcik Z., *Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1983, t. 38, nr 4.
- Wójcik Z., *Traktat andruszowski 1667 r. i jego geneza*, Warszawa 1959.
- Wójcik Z., *Zmiana układu sił politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 1.

ABSTRACT

The article discusses the issue of Polish-Russian negotiations conducted in Nemežis near Vilnius from mid-August to early November 1656. The text was written after a detailed analysis of the correspondence of the Crown-Lithuanian envoys to King John Casimir Vasa and the most important dignitaries of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This allowed for the reconstruction of the broadest possible picture of the negotiations conducted near Vilnius and the attitude of the Polish-Lithuanian Commonwealth elite towards the agreement with the Muscovite State.

Keywords: truce in Nemežis; Polish-Russian negotiations in 1656; Polish-Russian war 1654–1667; Jan Kazimierz Vasa; Polish-Russian relations in the 17th century